

Temanotat

**Marokko: Ekteskap og skilsmisse –
juridiske og sosiokulturelle forhold**

Utlendingsforvaltningens fagenhet for landinformasjon (Landinfo) skal som faglig uavhengig enhet innhente og analysere informasjon om samfunnsforhold og menneskerettigheter i land som Utlendingsdirektoratet, Utlendingsnemnda og Justis- og beredskapsdepartementet til enhver tid har behov for kunnskap om for å kunne løse sine oppgaver.

Landinfos rapporter og temanotater er basert på opplysninger fra både offentlige og ikke offentlige kilder. Opplysningene er innsamlet og behandlet i henhold til kildekritiske standarder. Kilder som av ulike grunner ikke ønsker å bli offentliggjort, er ikke nevnt ved navn.

Opplysningene som blir lagt fram i rapportene og temanotatene, kan ikke tas til inntekt for et bestemt syn på hva praksis bør være i utlendingsforvaltningens behandling av søknader. Landinfos rapporter og temanotater er heller ikke uttrykk for norske myndigheters syn på de forhold og land som rapportene omhandler.

© Landinfo 2013

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med Landinfo er enhver eksemplarfremstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov.

Alle henvendelser om Landinfos rapporter kan rettes til:

Landinfo
Utlendingsforvaltningens fagenhet for landinformasjon

Storgata 33 A

Postboks 8108 Dep

N-0032 Oslo

Tel: 23 30 94 70

Fax: 23 30 90 00

E-post: landinfo@landinfo.no

www.landinfo.no

Temanotat **Marokko: Ekteskap og skilsmisse – juridiske og sosiokulturelle forhold**

SUMMARY

Moroccan family law was reformed in 2004. The innovations of the law contrast with conservative attitudes still prevalent in Moroccan society. This paper deals with the legal framework of marriage, with an emphasis on the marriage contract, and shows that underage marriage is still relatively common, despite the fact that the law intended to reduce the extent of this practice. Polygamy, on the other hand, is decreasing. An expensive and sumptuous wedding party is crucial to maintaining the family's reputation, and most Moroccans will endeavour to host a wedding party that will sustain the family's social position. The paper also deals with the framework of divorce law, as well as connected issues, such as child custody and alimony, showing that the economic difficulties subsequent to divorce appear to be a more serious problem to women than loss of social status.

SAMMENDRAG

Marokko fikk ny familie Lovgivning i 2004. De mange progressive nyvinningene i loven står i kontrast til konservative holdninger som fortsatt gjør seg gjeldende i samfunnet. Notatet tar for seg det juridiske rammeverket rundt ekteskap, med særlig vekt på ekteskapskontrakten, og viser at ekteskap med mindreårige er relativt vanlig i Marokko, til tross for at loven var ment å komme denne praksisen til livs. Flergifte er derimot en praksis som minker i omfang. En kostbar og storslått bryllupsfest er avgjørende for familiens anseelse, og de fleste marokkanske familier strekker seg langt økonomisk for å arrangere en bryllupsfest som kan bekrefte familiens sosiale posisjon. Notatet tar også for seg det juridiske rammeverket rundt skilsmisse, samt beslektede forhold som barnefordeling og underholdsbidrag, og viser at kvinners vanskelige økonomiske situasjon etter en skilsmisse fremstår som et større sosialt problem i dagens Marokko enn tapt sosial status.

INNHold

1. Innledning	5
2. Familieloven av 2004 (Moudawana)	6
3. Ekteskapsinngåelse	7
3.1 Forlovelse	7
3.1.1 Forlovelsesseremonien.....	7
3.1.2 Hvor lenge er det vanlig å være forlovet før man inngår ekteskap?.....	8
3.1.3 I hvilken grad kjenner de kommende ektefellene hverandre?	8
3.2 Ekteskapskontrakten.....	8
3.2.1 Registrering av ekteskap inngått i utlandet.....	9
3.2.2 Brudepris.....	10
3.3 Bryllupsfesten.....	10
3.3.1 Finnes det grunner til å velge å ikke ha bryllupsfest?.....	11
3.4 Ekteskap med mindreårige	13
3.5 Flegifte	13
3.6 Stedfortrederekteskap	14
3.7 Tvangsekteskap, arrangerte ekteskap og fritt valg av ektefelle	14
3.7.1 Tilgjengelig hjelp for ofre for tvangsekteskap.....	16
3.8 Sedvaneekteskap.....	16
3.9 Ekteskap mellom slektninger.....	17
3.10 Håndhevelse av familieloven (2004).....	18
3.11 Aldersforskjell mellom ektefeller i Marokko	18
3.12 Ekteskap på tvers av religiøse, sosioøkonomiske og kulturelle normer	19
4. Skilsmisse	20
4.1 Skilsmisserregelverk	20
4.1.1 Skilsmisse underlagt domstolskontroll (talaq)	20
4.1.2 Skilsmisse ved dom (tatliq).....	20
4.1.3 Skilsmisse ved gjensidig samtykke.....	21
4.1.4 Gjenkallelig og ugjenkallelig skilsmisse	21
4.1.5 Registrering av skilsmisse for marokkanere bosatt i utlandet.....	22
4.2 Barnefordeling ved skilsmisse.....	22
4.3 Underholdsbidrag	23
4.4 Skilte kvinners sosiale posisjon.....	24
5. Referanser	26

1. INNLEDNING

Marokko er et land preget av stor variasjon, både med hensyn til sosioøkonomiske grupper (rik / fattig), geografi (by / land), etniske grupper (arabere / amazigh) og holdninger (liberal / konservativ). Det er derfor vanskelig å generalisere om kulturelle forhold, ettersom dette vil variere sterkt mellom ulike grupper. Til illustrasjon er det vanskelig å sammenligne en konservativ familie med begrensede økonomiske ressurser på landsbygda med en økonomisk privilegert, liberal familie i en av Marokkos store byer.

Videre er Marokko et land i endring, også når det gjelder ekteskap og skilsmisse. Landet fikk ny familielov i 2004, og de mange progressive nyvinningene i loven står i kontrast til konservative holdninger som fortsatt gjør seg gjeldende i samfunnet. Både som en følge av historiske bånd til Europa og vår tids globalisering, påvirkes Marokko av nye liberale strømninger, som også setter sitt preg på marokkaneres syn på kjærlighet, seksualitet, ekteskap og skilsmisse. I kontrast til dette ser man i enkelte miljøer en religiøs oppvåkning og en forsterkning av konservative holdninger knyttet til disse temaene.

I en slik overgangsfase med til dels motstridende praksiser og holdninger, vil variasjonen nødvendigvis være stor, både med hensyn til domstolenes fortolkning av det juridiske rammeverket, og den enkelte marokkaners kulturelle praksis og holdninger til ekteskap og skilsmisse.

Som en følge av dette vil man finne par som gifter seg på ”utradisjonelle” måter, både hva gjelder hvem de gifter seg med, når de gifter seg, i hvilken alder og på hvilken måte. Når det er sagt finnes det en del relativt stabile demografiske og kulturelle trekk ved ekteskap og skilsmisse i Marokko og den større kultursfæren landet er en del av, Nord-Afrika. Dette temanotatet vil forsøke å belyse slike sosiokulturelle trekk og samtidig ta for seg det juridiske rammeverket for ekteskap og skilsmisse i Marokko.

Marokko er et stabilt kongedømme med en lang tradisjon og historie. Den forholdsvis unge kongen Mohammed VI har høy legitimitet i befolkningen. Han har vist vilje til politisk og sosial reform, selv om enkelte, herunder protestbevegelsen *20. februar*, mener at reformarbeidet går for sakte. Landet har ikke gjennomgått noen omveltning slik som andre land i regionen, men hendelsene i Tunisia og Egypt har økt presset internt på fortgang i reformarbeidet. Ved parlamentsvalget i november 2011 ble det moderate islamistpartiet *Parti de la Justice et du Développement* (PJD) det største partiet med 107 av 395 seter, og dannet en regjering ledet av statsminister Abdelilah Benkriane. Så langt fremstår PJD som et relativt moderat islamistisk parti, og ser ikke å ut til å utfordre kongen (Arefi 2011), som til tross for at Marokko i navnet er et parlamentarisk monarki, likevel har den egentlige makten i Marokko. Samtidig er det knyttet usikkerhet til utviklingen for kvinners juridiske rettigheter og sosiale posisjon med islamistiske partier ved makten i Marokko, Tunisia og Egypt etter folkeopprørene i 2011.

Ekteskap og skilsmisse er et stort felt som det vanskelig kan skrives uttømmende om. De ulike temaene som tas opp i dette notatet reflekterer problemstillinger som utlendingsforvaltningen har meldt inn til Landinfo de siste årene, og som derfor har en særskilt relevans for forvaltningen. Notatet bygger i hovedsak på informasjon som

Landinfo samlet inn under en informasjonsinnhentingsreise til Marokko i november 2011, hvor ekteskap og skilsmisse var et av hovedtemaene.

Notatet omhandler hovedsakelig ekteskapsinngåelse og skilsmisse mellom marokkanske borgere i Marokko. Prosedyrer for registrering av ekteskap og skilsmisse inngått utenfor Marokko nevnes kun kort.

2. FAMILIELOVEN AV 2004 (MOUDAWANA)

Ekteskap og skilsmisse i Marokko reguleres av familieleven fra 2004 (Code de la famille 2004). Familieleven er den eneste loven i dagens Marokko som er bygget på islamsk lov (*maliki*-skolen); andre lover er i all hovedsak bygget på fransk (og i mindre grad spansk) lovverk og rettspraksis¹ (Buskens 2010).

Familieleven av 2004 representerer en styrking av kvinners juridiske rettigheter i forhold til tidligere lovgivning, og den var svært kontroversiell da den ble vedtatt. Ifølge Buskens (2010) bryter loven med etablert islamsk rett på mange områder. Den tradisjonelle patriarkalske modellen hvor mannen betaler en brudepris for kvinnens underkastelse og seksuelle tilgjengelighet, er erstattet med en modell hvor ektefellene har et felles, likeverdig ansvar for familien.

Et slikt brudd med den patriarkalske modellen reflekteres også av nyvinninger som for eksempel bortfall av obligatorisk verge for kvinner ved ekteskapsinngåelse. Dette var svært kontroversielt og ble heftig debattert i det marokkanske samfunnet da loven ble vedtatt.² Bortfall av vergemål for myndige kvinner ble av liberalt innstilte marokkanere sett på som en bekreftelse på kvinnen som et selvstendig rettssubjekt, med evne til å ta selvstendige avgjørelser, mens det av konservative krefter ble ansett som et brudd med en nedarvet modell for organisering av samfunn og familieliv.

Av andre viktige endringer som går i retning av å styrke kvinner og barns juridiske rettigheter i familieleven av 2004 kan nevnes:

- Nedre ekteskapsalder 18 år for begge kjønn
- Restriksjoner med hensyn til flergifte
- Rett til skilsmisse for begge kjønn
- Barns rettigheter styrkes, blant annet gjennom mulighet for å anerkjenne farskap for barn født utenfor ekteskap

Også reformer av andre lover, som for eksempel statsborgerloven av 2007 (Code de la nationalité 2007), samt ratifisering av internasjonale konvensjoner, slik som *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women* (CEDAW), bidrar til å styrke kvinners juridiske stilling og reflekterer marokkanske

¹ Marokko var fransk protektorat fra 1912 og frem til landet ble uavhengig i 1956. Spania hadde i samme periode kontrollen over et mindre område i nord rundt byen Tetuán, og fram til 1975 et område omtrent tilsvarende dagens marokkansk-administrerte Vest-Sahara (regionene Cap Juby, Seguia el Hamra og Rio de Oro). Byen Tanger var en internasjonal sone.

² For en gjennomgang av de mange kontroversene rundt loven, se Buskens 2010.

myndigheters vilje til å tvinge gjennom juridiske endringer til fordel for kvinner. Dette skjer til tross for betydelig motstand fra den konservative delen av den marokkanske befolkningen.³

3. EKTESKAPSINNGÅELSE

Ekteskap er den eneste sosialt legitime og legale rammen for familieliv og seksualliv i Marokko, og alle barn, særlig jenter, oppdras med tanke på at de en dag skal bli gift. Ekteskap er en religiøs plikt i islam, og alle marokkanere er derfor forventet å gifte seg. Sosioøkonomiske faktorer som arbeidsledighet og menns manglende økonomiske evne til å forsørge en familie, har ført til at alderen for ekteskapsinngåelse har økt betydelig de siste årene (se punkt 3.11), og mange gifter seg aldri. Likevel er ekteskap et mål for de fleste marokkanere, og en svært viktig begivenhet i den enkeltes liv.

Ekteskap i Marokko er en sivil kontrakt mellom to personer. Ekteskapet må registreres i familiedomstolen for å være gyldig; religiøst inngåtte ekteskap har ingen gyldighet i Marokko (se punkt 3.8). En notarius publicus (*adoul*)⁴ innhenter den nødvendige tillatelsen til å inngå ekteskap fra domstolen og setter opp ekteskapskontrakten for ektefellene. Når ekteskapskontrakten er underskrevet av begge parter, er ekteparet formelt gift.

3.1 FORLOVELSE

Forlovelse er i liten grad regulert av lovverket, og har ingen spesiell juridisk status. Brudd på forlovelsen gir normalt heller ikke rett til kompensasjon (Code de la famille 2004, art. 5-9). Forlovelse er imidlertid en stor sosial begivenhet, og beskrives mer i detalj under.

3.1.1 Forlovelsesseremonien

Forlovelsesseremonien er vanligvis mindre omfattende og er mer privat enn bryllupsfesten. De to familiene møtes, men omfanget av festen varierer. Et viktig element i en tradisjonell forlovelsesseremoni er opplesningen av *al-Fatiha*, Koranens åpningsbønn. Ifølge sosiologiprofessor Soumaya Guessous (møte i Rabat 16. november 2011) gir ektemannen og hans familie gaver i form av klær, smykker og stoffer til kvinnen, og søtsaker og sukker til familien hennes. I forlovelsesperioden blir de to familiene enige om brudeprisen og andre økonomiske utgifter knyttet til ekteskapsinngåelsen, for eksempel bryllupsfesten.

³ Til tross for en progressiv familielovgivning sammenlignet med andre land i regionen, er Marokko et relativt konservativt land med hensyn til kjønn. Landet ligger på 130. plass av til sammen 187 land på FNs Gender Inequality Index (UNDP 2011), og karakteriseres av en særlig lav arbeidsdeltagelse blant kvinner (26,2 %). Til sammenligning ligger Tunisia på 94. plass og Algerie på 96. plass.

⁴ En *adoul* har utdannelse i jus og / eller islamsk rett (*sharia*), i islamske studier eller i arabisk språk og litteratur, i tillegg til å ha bestått en nasjonal opptaksprøve. En *adoul* har offentlig godkjenning til å utføre notaroppgaver innen ulike juridiske felt, for eksempel innen familierett. I forbindelse med en ekteskapsinngåelse har en *adoul* ansvar for å sette opp ekteskapskontrakten, samt å være vitne til ekteskapsinngåelsen.

3.1.2 Hvor lenge er det vanlig å være forlovet før man inngår ekteskap?

Det er stor variasjon med hensyn til lengden på forlovelsestiden, og det er ikke mulig å generalisere rundt dette. I arrangerte ekteskap kan de to familiene ha blitt enige om ekteskap allerede før barna er født, mens i andre arrangerte ekteskap blir ekteskapet planlagt først når barna er gifteklare. Guessous (møte i Rabat 16. november 2011) forklarte Landinfo at når partene først er forlovet, vil særlig jentas foreldre presse på for at ekteskapet inngås raskt, i frykt for graviditet utenfor ekteskap eller andre uønskede hendelser.

3.1.3 I hvilken grad kjenner de kommende ektefellene hverandre?

Ekteskap i Marokko er knyttet til sosial mobilitet, og ektefellene vil derfor ha god kjennskap til hverandre med hensyn til herkomst, anseelse, forsørgerevne, og så videre.

Dersom ekteskapet er arrangert, vil familiene kjenne hverandre selv om ikke ektefellene gjør det i detalj på et rent personlig plan. Motivasjonen for arrangerte ekteskap er jo nettopp at de to familiene har felles interesse i at barna deres gifter seg med hverandre, interesser som gjerne er knyttet til bevaring av formue og sosial posisjon. Kjennskap til og kunnskap om kommende svigerfamilie er således essensielt ved arrangerte ekteskap. Dersom ektefellene har valgt hverandre uten innblanding fra familien, har de gjort et mer eller mindre bevisst valg på bakgrunn av personlige egenskaper og sosial posisjon, og vil derfor naturlig nok ha kunnskap om hverandre.

Selv om de kommende ektefellene vet mye om hverandre på et overordnet plan med hensyn til sosial og økonomisk status, er det likevel ikke gitt at de har detaljert kunnskap om hverandre med hensyn til fritidsaktiviteter og forhold utenfor hjemmet. Kvinner og menn har tradisjonelt levd sine sosiale liv i separate sfærer i Marokko, og har tradisjonelt hatt ulike interesser. Mens kvinner har vært knyttet til hjemmets sfære, har menn i større grad vært mer til stede i det offentlige rom, på fotballbanen, på kafeer, osv. Det har tradisjonelt blitt ansett som under en kvinnes verdighet å interessere seg for mannens liv utenfor hjemmet, og det er heller ikke nødvendigvis akseptert at kvinnen forhører seg om mannens aktiviteter når han kommer hjem. Det er heller ikke noen forventning om at menn skal interessere seg for kvinnens sosiale liv. Etter hvert som likestillingen i det marokkanske samfunnet øker, og kvinner i økende grad deltar i yrkesliv og har sosiale aktiviteter utenfor hjemmet, vil kvinner og menns sfærer nærme seg hverandre. Fortsatt er det imidlertid slik at kvinner og menn i stor grad tilhører ulike sosiale sfærer, og at mangel på detaljkunnskap om hverandres sosiale liv utenfor hjemmet ikke nødvendigvis betyr at man ikke har et reelt samliv (S. Guessous, møte i Rabat 16. november 2011).

3.2 EKTESKAPSKONTRAKTEN

Ekteskap må registreres i familiedomstolen for å være gyldig i Marokko. Ekteparet tar kontakt med en *adoul*, som hjelper dem med å fremsette en søknad om tillatelse til å inngå ekteskap i familiedomstolen. Ektefellene må legge frem fødselsattest, sivilstandsattest og helseattest sammen med søknaden (Code de la famille 2004, art. 65).

Dersom dokumentene er i orden og det ikke er noe som er til hinder for at ektefellene kan gifte seg med hverandre⁵, gir familiedommeren *adoulen* tillatelse til å sette opp ekteskapskontrakt. Familiedomstolens tillatelse vil fremgå av ekteskapskontrakten med saksnummer og domstolens navn. Ektefellenes navn, adresse, fødselsdato, fødested og ID-kort-nummer skal også fremkomme av kontrakten. Videre skal medgiftens størrelse fremkomme, samt en presisering av hvor stor del av medgiften som er betalt og hvor stor del som gjenstår å betale. I ekteskapskontrakten skal det også være opplysninger om hvorvidt en eller begge ektefellene har vært gift tidligere.

Begge ektefellene har anledning til å fremme særlige vilkår for ekteskapsinngåelse, og disse vilkårene skal fremkomme av ekteskapskontrakten. Slike vilkår kan gjelde alle forhold ved et ekteskap, både materielle forhold og forhold som regulerer ekteparets rettigheter og plikter overfor hverandre, så lenge ikke vilkårene kommer i konflikt med loven. Særlige vilkår fremsettes imidlertid i liten i grad (S. Bordat Willman, møte i Rabat 14. november 2011; S. Guessous, møte i Rabat 16. november 2011).

Ekteskapskontrakten skal signeres av begge ektefellene (eller deres juridiske verger) i vitnenærvær av to *adouler*. Inngåelsen av ekteskapskontrakten kan skje i domstolen, på *adoulenes* kontor eller i et privat hjem. Signering av ekteskapskontrakten kan skje noen dager før bryllupsfesten, ofte kvelden før. Det finnes ikke noe standardformular for ekteskapskontrakter i Marokko, så slike kontrakter settes opp på nytt hver gang (Global Rights 2009). Ekteskapskontrakten registreres i familiedomstolen, og utskrift av kontrakten sendes til folkeregisteret der ektefellene er fødselsregistrert (Code de la famille 2004, art. 68).

Ektefellene kan søke om en familiebok (*Livret de famille*), hvor alle hendelser (barnefødsler, dødsfall og lignende) blir ført opp etter hvert som de skjer. De aller fleste marokkanske familier har en familiebok, og familieboka regnes som et viktig identitetsdokument i Marokko.

Når ekteskapskontrakten er undertegnet, er ektefellene regnet som gift, men det er vanlig å vente med seksuell omgang til etter bryllupsfesten (se punkt 3.3 under).

3.2.1 Registrering av ekteskap inngått i utlandet

Marokkansk lovgivning anerkjenner ekteskap etter andre lands familielovgivning, så lenge ekteskapsinngåelsen skjer med to muslimske vitner til stede og ekteskapet registreres i Marokko gjennom stedlig marokkansk ambassade senest innen tre måneder etter ekteskapsinngåelsen (Norges Ambassade i Marokko u. å.). Den norske ekteskapsattesten må være oversatt til arabisk av en statsautorisert oversetter og bekreftet av norske myndigheter. Ektefellene må fremlegge ID-dokumenter samt bostedsbevis. Ved ambassaden endres det norske vigselformulæret slik at det blir i samsvar med marokkansk lov. Brudeprisen, og navnene på to muslimske vitner skrives inn i kontrakten. Dokumentet sendes så til Marokko for registrering i en lokal domstol.⁶

⁵ Slike grunner kan for eksempel være for lav alder, visse typer slektskapsbånd mellom ektefellene, at kvinnen ikke er muslim, at kvinnen allerede er gift eller at mannen har overskredet det antall ektefeller som loven åpner for (Code de la famille 2004, 35 – 46).

⁶ Se forøvrig Landinfo 2009 for flere opplysninger.

3.2.2 Brudepris

Brudepris (*sadaq*) er et obligatorisk element i en ekteskapsinngåelse i Marokko. Ifølge familieloven skal brudeprisen ha en symbolsk og ikke en materiell verdi. Ektefellene henstilles i loven til å være moderate ved fastsettelse av brudeprisen (Code de la famille 2004, art. 26-27).

Brudeprisen skal fastsettes i forbindelse med at ekteskapskontrakten utarbeides (Code de la famille 2004, art 27). Brudeprisens størrelse skal fremkomme av ekteskapskontrakten. Det skal også fremkomme hva som allerede er betalt til kvinnen, og hva som gjenstår å betale. Brudeprisen er kvinnens eiendom, også ved skilsmisse. Likeledes vil alt kvinnen tar med seg inn i ekteskapet i form av utstyr og møbler, også være kvinnens eiendom (Code de la famille 2004, art. 34).

Størrelsen på brudeprisen varierer både etter sosial gruppe og geografisk tilhørighet. Det er en generell tendens til at brudeprisen er lav i forhold til betalingsevne i den høyt utdannede delen av befolkningen. Dette samfunnssjiktet anser gjerne en høy brudepris for å være kjøp og salg av kvinner, og setter derfor brudeprisen til et lavere beløp enn det familien i realiteten er i stand til å betale (S. Guessous, møte i Rabat 16. november 2011; Association Amal pour la Femme et le Développement, møte i El Hajeb 21. november 2011). I møte med Landinfo anslo Guessous en gjennomsnittlig brudepris i en velstående familie til å være rundt 10 000 MAD (rundt 7000 NOK). I en mindre velstående familie mente hun den kunne være rundt 1500 MAD (1000 NOK). I tillegg kan brudeprisen bestå av smykker, klær, møblement (særlig soveromm møblement), buskap og lignende (S. Guessous, møte i Rabat 16. november 2011).

Professor og spesialist i kvinnerett Tove Stang Dahl (1992, s. 65) viser til at brudeprisen i islam vanligvis fastsettes etter kriterier som sosial herkomst, alder, skjønnhet, rykte og pris for tidligere bortgiftede søstre. Slik er det også i Marokko: En ung kvinne vil normalt få en høyere brudepris enn en eldre kvinne, særlig dersom hun har vært gift tidligere, og en ærbar kvinne vil få en høyere brudepris enn en kvinne med et mer "tvilsomt" rykte. Det er imidlertid et klart inntrykk at kvinnens "verdi" på ekteskapsmarkedet i større grad reflekteres gjennom bryllupsfesten (se punkt 3.3) enn størrelsen på brudeprisen.

Gjennomsnittsalderen for første inngåtte ekteskap har gått dramatisk opp, både for menn og kvinner. Det har sammenheng med mennenes manglende forsørgerevne som følge av arbeidsledighet og undersysselsetting. Frykten for ikke å bli gift "før det er for sent" gjør at mange marokkanske kvinner stiller få eller ingen materielle krav til sin kommende ektefelle, men tvert imot bidrar mer til ekteskapsinngåelsen enn det tradisjonen tilsier (Guessous 2006).

3.3 BRYLLUPSFESTEN

Bryllupsfesten er svært viktig i en marokkansk sammenheng. Så godt som alle familier, uansett sosial og økonomisk bakgrunn, investerer svært mye tid og penger i bryllupsforberedelsene med sikte på å arrangere en bryllupsfest som kan bekrefte eller heve deres sosiale posisjon. Bryllupsfesten reflekterer jentas "verdi" på ekteskapsmarkedet og er derfor svært viktig for hennes mor, som har oppdratt henne.

De aller fleste familier strekker seg derfor svært langt økonomisk for å gjennomføre en stor bryllupsfest. Det er tradisjonelt mannen eller hans familie som betaler for

bryllupsfesten, men det er mer og mer vanlig at festen er et spleiselag mellom de to familiene. I visse tilfeller, dersom kvinnen begynner å bli eldre eller av andre grunner er mindre attraktiv på ekteskapsmarkedet, vil hennes familie stille færre krav, og i verste fall ta på seg å betale for hele bryllupet, inkludert ektemannens gaver til kvinnen, slik at ikke jentas familie mister anseelse (Guessous 2008).

I møte med Landinfo (Rabat 16. november 2011) anslo Guessous at et moderat bryllup vil koste rundt 150 000 MAD (rundt 100 000 NOK), mens et mer storslått bryllup vil ligge på rundt 400 000 MAD (275 000 NOK) eller mer. I sin masteroppgave om en marokkansk bryllupsseremoni fra 2008, anslår Jalila Hajji (Hajji 2008, s. 11) en noe mer moderat kostnadsramme på 50 – 80 000 NOK i gjennomsnitt til bryllupsfeiringen. Det er uansett ikke uvanlig at familiene setter seg i gjeld for lang tid fremover for å arrangere en bryllupsfest. De høye kostnadene forbundet med bryllupsfesten anses for øvrig å være en viktig grunn til at gjennomsnittsalderen for ekteskapsinngåelse blir stadig høyere i Marokko, og at mange forblir ugifte (El Harras 2005).

Det finnes mange lokale tradisjoner for bryllupsfeiring i Marokko, men feiringen består også av noen hovedelementer som går igjen på tvers av regioner og sosiale lag. Ifølge Guessous (møte i Rabat 16. november 2011) tar bryllupsfeiringen normalt tre dager. Den første dagen drar bruden og hennes kvinnelige slektninger og venner til et offentlig bad (*hamam*). Den andre dagen er avsatt til henna-seremonien, hvor bruden får dekorert sine hender og føtter med henna, mens de andre kvinnene i familien gjerne får dekorert en finger eller hånd. Denne dagen er preget av fest, sang og dans i samvær med kvinner som står bruden nær. Det hele i overoppsyn av en *negafa*, en profesjonell bryllupsorganisator. Den tredje dagen drar brudgommens familie til brudens hjem, akkompagnert av sang og ululering (*gledeshyl*), for å informere omgivelsene om den lykkelige begivenheten. Om kvelden er det bryllupsfest, med sang, dans og mat. Ofte blir gavene, særlig brudgommens gaver til bruden, stilt ut under festen.

Tradisjonelt har bryllupsfesten vært delt mellom kvinner og menn, og er det fortsatt i konservative områder, men det er stadig mer vanlig at kvinner og menn feirer sammen. Brudeparet troner på en bryllupsstol, og det er forventet at de, og særlig bruden, skifter antrekk flere ganger i løpet av kvelden. Antrekkene er svært påkostede, og utgjør en stor del av utgiftene til bryllupsfesten. Ulike ritualer blir utført under bryllupsfesten, blant annet deler ektefellene en bolle med melk eller dadler som symbol på båndet mellom dem. Også mer vestlige tradisjoner, som utveksling av giftringer, har kommet inn i mange marokkanske bryllup. I dagene etter festen avlegger brudeparet høflighetsvisitter hos familie og venner.⁷

3.3.1 Finnes det grunner til å velge å ikke ha bryllupsfest?

Det bør foreligge ekstraordinære årsaker til at bryllupsfesten holdes i en liten skala og med få forberedelser, eller ikke finner sted i det hele tatt. Slike grunner kan for eksempel være graviditet, alvorlig sykdom eller lignende.

⁷ Det er betydelig variasjon i omfang og utførelse av marokkanske bryllup. Bryllupet som beskrives i Hajji (2008) varer for eksempel bare i to dager; én dag er reservert til henna-seremonien og én dag er satt av til bryllupsseremoni (dagtid) og bryllupsfest (kveld).

Noen unge ektepar synes at de høye utgiftene forbundet med ekteskap er bortkastede penger og ønsker en forenklet bryllupsfest for å investere pengene i leilighet eller andre nyttige ting. Unge par med en slik innstilling blir gjerne utsatt for et sterkt press av sine familier, og særlig mødrene sine, til å gjennomføre en storslått bryllupsfest, og ender som regel med å gi etter for presset (Guessous 2006).

Migrasjon og geografisk avstand mellom ektefellene er normalt ingen grunn til færre forberedelser og mindre bryllupsfest. Tvert imot, ifølge Guessous (møte i Rabat 16. november 2011) stilles det enda høyere krav til standard på bryllupsfesten når en av partene bor i utlandet, fordi vedkommende da presumptivt har større økonomiske ressurser.

Tradisjonell marokkansk brudestol (Foto: Anne Moseng Knutsen)

Moderne marokkansk brudestol (Foto: Anne Moseng Knutsen)

3.4 EKTESKAP MED MINDREÅRIGE

Nedre alder for ekteskapsinngåelse i Marokko er 18 år (Code de la famille 2004, art. 19), mot tidligere 15 år. Imidlertid kan en dommer gi en mindreårig tillatelse til å inngå ekteskap. I slike tilfeller skal dommeren innhente tillatelse fra den mindreåriges foreldre eller juridiske verge, foreta en medisinsk undersøkelse og / eller en undersøkelse av sosiale forhold (Code de la famille 2004, art. 20).

Ifølge Association Amal pour la Femme et le Développement (møte i El Hajeb 21. november 2012) vil dommeren i realiteten begrense undersøkelsene til å spørre jenta om hun vet hva ekteskap innebærer (det vil si om hun er fysisk i stand til å bære frem et barn), samt innhente tillatelse fra jentas far. Ifølge Stephanie Willman Bordat, regional direktør for organisasjonen Global Rights (møte i Rabat 14. november 2011), forekommer det at jentas familie fremlegger ID-dokumenter med uriktig alder for å fremstille jenta som eldre enn det hun virkelig er, eller betaler bestikkelser for å få dommeren til å gi tillatelse til ekteskapet.

Willman Bordat opplyste til Landinfo (møte i Rabat 14. november 2011) at selv om ekteskap med mindreårige er ment som en unntaksbestemmelse, vil dommerne vanligvis innvilge slike ekteskap. Ifølge marokkanske myndigheter (som referert i bladi.net 2011) ble det gitt 41 098 tillatelser til ekteskap med en mindreårig jente i 2010, mens 3437 søknader ble avslått. Til sammenligning ble det innvilget 33 250 søknader i 2009, noe som innebærer en økning på 25,59 % fra 2009 til 2010. Ekteskap med en mindreårig jente utgjorde 10,58 % av alle ekteskapsinngåelser i 2009.⁸

Omfanget av barneekteskap er nok større enn det de offisielle tallene tilsier. Willman Bordat (møte i Rabat 14. november) og Guessous (møte i Rabat 16. november 2011) opplyste at det ikke er uvanlig å inngå et religiøst ekteskap, et såkalt *urfi*-ekteskap, i tilfeller hvor jenta er mindreårig, i stedet for å søke familiedomstolen om dispensasjon. På denne måten anses ektefellene for gift av omgivelsene, og så registreres ekteskapet hos myndighetene først når jenta fyller 18 år. Dersom paret får barn før ekteskapet er registrert hos myndighetene, vil jentas familie vise til at barnet ble unnfanget mens paret var forlovet, og barnet regnes derfor som ektefødt (Guessous 2007).

3.5 FLERGIFTE

Ved inngåelse av ekteskap etter familieloven av 2004, kan kvinnen kreve at ekteskapet er monogamt. Kvinnens krav skal fremkomme av ekteskapskontrakten.

Dersom kvinnen ikke har en slik klausul, kan mannen søke domstolen om tillatelse til å inngå ekteskap med mer enn én kvinne. En mann skal kunne vise til "særlige" og "objektive" grunner for at dommeren skal kunne innvilge tillatelse til flergifte (Code de la famille, art. 41). Dommeren skal avslå søknaden dersom han mener at det er grunn til å frykte at mannen ikke kan behandle sine ektefeller likt og rettferdig (art. 40), eller dersom det er grunn til å tro at han ikke har tilstrekkelige økonomiske ressurser til å forsørge to eller flere familier (art. 41).

⁸ Tilsvarende tall for mindreårige gutter er etter Landinfos kjennskap ikke tilgjengelig. Stort sett er mannen eldre enn kvinnen ved ekteskapsinngåelse (se punkt 3.11).

Når første ektefelle ikke har en slik klausul i sin ekteskapskontrakt, skal hun, dersom hennes ektemann ønsker å ta en ny ektefelle, informeres om dette i forkant (Code de la famille, art. 43-44). Hvis domstolen finner at vilkårene for flergifte er oppfylt, kan kvinnen kreve skilsmisse, og domstolen fastsetter da en sum som ektemannen må betale innen et gitt tidspunkt. Når beløpet er betalt, utsteder domstolen skilsmissepapirene. Dersom mannen ikke betaler beløpet innen fristen, anser domstolen det som at mannen har gitt avkall på sin søknad om å inngå et nytt ekteskap. Hvis kvinnen ikke ønsker at mannen skal inngå et nytt ekteskap, men heller ikke ønsker å skille seg fra ham, skal domstolen innvilge skilsmisse på bakgrunn uoverensstemmelse mellom ektefellene (Code de la famille, art. 45-46).

Ifølge Willman Bordat (møte i Rabat 16. november 2011) vil tillatelse til flergifte i praksis innvilges uten noen form for begrunnelse.

Ifølge marokkanske myndigheter (som referert i bladi.net 2009) ble det inngått 836 polygame ekteskap i Marokko i 2008, noe som representerer 0,27 % av alle inngåtte ekteskap det året. Tendensen er at flergifte blir stadig mindre utbredt i Marokko, og dette har trolig sammenheng med innstramningen av vilkårene i loven (bladi.net 2009).

3.6 STEDFORTREDEREKTESKAP

I henhold til familieloven skal ektefellene gi muntlig samtykke til ekteskapet ved personlig fremmøte (Code de la famille, art. 11, 17). Dommeren kan imidlertid gi tillatelse til at ekteskap inngås ved stedfortreder i særskilte tilfeller hvor den ene ektefellen er forhindret fra å møte (art. 19). Hverken loven eller lovveiledningen utgitt av marokkanske myndigheter (Royaume du Maroc 2004) presiserer hva som utgjør "særskilte tilfeller". Ifølge advokatkollektivet Jeunes Avocats de Khémisset (møte i Khémisset 21. november 2011) forekommer stedfortrederekteskap relativt sjeldent, og så godt som alltid i forbindelse med at en av ektefellene befinner seg i utlandet.

Fullmaktsgiver skal selv underskrive fullmakten med en notarialbekreftet underskrift.⁹ I fullmakten skal navnet på den andre ektefellen klart fremkomme, samt andre opplysninger som bidrar til å identifisere vedkommende. Videre skal medgiftens størrelse fremkomme, samt en presisering av hvor stor del av medgiften som er betalt og hvor stor del som gjenstår å betale. Eventuelle andre vilkår som fullmaktsgiver ønsker å ha med i ekteskapskontrakten skal fremkomme i fullmakten. Stedfortreder må fylle alle vilkår for vergemål slik den defineres i loven (Code de la famille 2004, art. 17).

3.7 TVANGSEKTESKAP, ARRANGERTE EKTESKAP OG FRITT VALG AV EKTEFELLE

Ektefellene skal gi sitt samtykke til å inngå ekteskap, normalt i form av verbalt samtykke ved personlig oppmøte (Code de la famille 2004, art. 11). Ekteskap som er inngått med tvang, kan oppløses (Code de la famille 2004, art. 63), men Landinfo kjenner ikke til hvorvidt denne hjemmelen faktisk er prøvd i rettssystemet.

⁹ I Marokko (og i land som følger fransk administrasjons- og rettspraksis) skjer dette vanligvis ved at fullmaktsgiver signerer dokumentet under påsyn av en offentlig tjenestemann, og samtidig fremlegger legitimasjon.

Tvangsekteskap i Marokko forekommer, men omfanget er uvisst. Mens tvangsekteskap av marokkanske kvinner i en migrasjonskontekst er relativt godt beskrevet, finnes det etter det Landinfo kjenner til ikke noen detaljert studie av tvangsekteskap av marokkanske kvinner i Marokko.

Bakgrunnen for at foreldre og slekt vil forsøke å presse igjennom et ekteskap kan være mange. Ekteskap beskytter for det første jenta og familien hennes mot konsekvenser av seksuell aktivitet og graviditet før ekteskap. Ekteskap kan således være et disiplineringstiltak mot jenter som oppfattes som rebelske og normoverskridende. Unge jenter som ikke går på skole og som ikke har nok arbeidsoppgaver til å holdes sysselsatt i hjemmet, kan også bli presset til å gifte seg, for å unngå at de sitter uvirksomme hjemme. Det kan også ligge økonomiske motiver bak et slikt press, ved at jentas familie loves økonomisk kompensasjon ved ekteskapsinngåelsen. I svært fattige familier på landsbygda betyr det å gifte bort en datter også en munn mindre å mette. Videre kan ekteskap gi sosial mobilitet for jenta og familien hennes dersom hun får et ekteskapstilbud med en mann med en god sosial posisjon (Guessous 2007).

Ifølge Association Amal pour la Femme et le Développement (møte i El Hajeb 21. november 2011) er det hovedsakelig ressursvake, unge jenter som blir presset til å gifte seg med en kandidat som familien har sett seg ut til henne. Slike ekteskap kommer ofte i stand før jenta fyller atten år, i en alder hvor jenta selv ikke har kunnskap og ressurser til å sette seg opp mot familiens ønsker. I slike tilfeller vil jentas far (eller en annen mannlig slektning) være hennes juridiske verge og inngå ekteskap på hennes vegne. Dersom jenta er myndig og kjenner til egne rettigheter, for eksempel gjennom skolegang, vil hun i større grad ha de ressurser som trengs for å nekte å inngå et ekteskap hun ikke ønsker.

Selv om en voksen kvinne vanskelig rent fysisk kan giftes bort med tvang, finnes det mange måter å presse henne til å gifte seg med en mann hun ikke ønsker. Foruten fysisk vold, kan foreldrene bruke psykologisk press, blant annet gjennom trusler og besvergelses. Familien kan true jenta med at de aldri kommer til å gifte henne bort dersom hun ikke godtar familiens kandidat, noe som er en reell trussel siden foreldres økonomiske støtte og fysiske tilstedeværelse under ekteskapsforberedelsene er uunnværlig. Særlig mor kan utøve betydelig psykologisk press ved å gråte, bli syk og bebreide datteren for at hun er ulykkelig (Guessous 2007).

Det er vanskelig å si noe generelt om hvem som har siste ord i en arrangert ekteskapsinngåelse. I stor grad handler viljen til å sette seg opp mot familiens ønsker om personlige egenskaper; noen har vilje og ressurser til å gjøre dette, mens andre bukker under for presset. Uavhengig av graden av familiens innblanding i valg av ektefelle, vil de fleste marokkanere ønske familiens velsignelse av kommende ektefelle. Det er derfor vanlig at menn, når de er mentalt og økonomisk klare for å inngå ekteskap, ber sin mor om å finne en passende kandidat, en kvinne av "god familie" (S. Guessous, møte i Rabat 16. november 2011). Grensen mellom arrangerte ekteskap og ekteskap basert på et personlig valg er derfor flytende.

Det er også stadig mer vanlig å finne en passende ekteskapskandidat selv, uten innblanding fra slekta (El Harras 2005). Men også når ektefellene fritt velger hverandre, er familiens samtykke og velsignelse helt nødvendig (S. Guessous, møte i Rabat 16. november 2011).

3.7.1 Tilgjengelig hjelp for ofre for tvangsekteskap

Det finnes så vidt Landinfo kjenner til, ingen statlige institusjoner som hjelper ofre for tvangsekteskap. Imidlertid har Marokko et sterkt organisasjonsliv, og det finnes en rekke organisasjoner som arbeider med kvinners rettigheter, herunder kvinner som søker hjelp til å komme ut av et tvangsekteskap. Ifølge Association Amal pour la Femme et le Développement (møte i El Hajeb 21. november 2011) er det vanligere at kvinner oppsøker slike organisasjoner *etter* at et tvangsekteskap er inngått for å få hjelp til å komme ut av det, enn for å forhindre det i forkant. Grunnen til dette er nettopp at ofre for tvangsekteskap gjerne er unge jenter som ikke kjenner til egne rettigheter og som ikke våger å sette seg opp mot familiens vilje, men som med økt alder og mer kunnskap ønsker seg ut av ekteskapet.

Det finnes flere rådgivningssentre for kvinner i en vanskelig situasjon i Marokko. I forbindelse med informasjonsinnhentingsreisen til landet i november 2011, besøkte Landinfo tre rådgivningssentre i og utenfor Rabat. Ingen av disse sentrene jobber spesifikt mot tvangsekteskap, men bredere mot alle former for diskriminering og vold mot kvinner. Det finnes også rundt fire-fem krisesenterlignende institusjoner i Marokko, hvor kvinner kan bo i krisesituasjoner (S. Willman Bordat, møte i Rabat 14. november 2011; Association Amal pour la Femme et le Développement, møte i El Hajeb 21. november 2011). Landinfo har imidlertid ikke kunnskap om forholdene ved krisesentrene eller om antall plasser tilsvarer det reelle behovet.

Organisasjoner som arbeider med situasjonen for gifte kvinner (tvangsekteskap, vold i ekteskapet eller lignende), arbeider imidlertid innenfor et svært vanskelig juridisk felt. Marokkansk straffelov stipulerer at det medfører straffeansvar å bevisst skjule kvinner som er "bortført" eller "ledet bort" fra ektemannen, eller kvinner som "unndrar seg den som etter loven har autoritet over henne" (Code pénal, art. 494-496).¹⁰ Dette betyr at organisasjoner som hjelper kvinner som har forlatt ektemannen, i prinsippet kan straffeforfølges for dette.

Tilgangen på tjenester og assistanse fra statlige myndigheter og organisasjoner i Marokko varierer regionalt. I isolerte områder, som i Rif- og Atlasfjellene og i ørkenområdene i sør, er det ofte langt til nærmeste myndighetsrepresentasjon, og organisasjonstettheten er betydelig lavere her enn i byområder. I tillegg kan språkproblemer og analfabetisme forhindre amazigh-befolkningen i isolerte områder fra å benytte seg av politi- og rettsvesen, som er arabiskspråklig (S. Willman Bordat, møte i Rabat 14. november 2011).

3.8 SEDVANEKTESKAP

Sedvaneekteskap, såkalte *urfi*-ekteskap (*urf*: "sedvane" på arabisk) eller *Fatiha*-ekteskap (etter Koranens åpningsbønn), er et religiøst inngått ekteskap hvor det ikke foreligger noen skriftlig ekteskapskontrakt som er registrert hos myndighetene. Bryllupseremonien skjer ved at man leser *al-Fatiha* i nærvær av to vitner, gir

¹⁰ Straffeloven har beholdt referanse til en ektemanns juridiske "autoritet" over kvinnen, til tross for at den reformerte familieleven har fjernet referansen til menns (obligatoriske) vergemål over kvinnen ved ekteskapsinngåelse. Denne lovparagrafen i straffeloven står derfor i åpenbar strid til intensjonen i den reformerte familieleven av 2004. Harmonisering av ulike lover som står i strid med hverandre er en viktig oppgave for marokkanske kvinneorganisasjoner, for eksempel Association Démocratique des Femmes du Maroc, ADFM (møte i Rabat 16. november 2011).

brudepris og gjør ekteskapet offentlig kjent (S. Guessous, møte i Rabat 16. november 2011). Ektefellene regnes da som gift av omgivelsene, men ekteskapet er ikke anerkjent av marokkanske myndigheter.

Slike ekteskap inngås særlig i utkantstrøk hvor tradisjonell kultur står sterkt og myndighetene er lite til stede, særlig i Rif- og Atlasfjellene. I disse miljøene anses religiøst inngåtte ekteskap å være legitime og en del av tradisjonen (Malih u. å.).

I andre sammenhenger brukes religiøse ekteskap som et middel for mannen til å unndra seg forpliktelser og frata ektefellen rettigheter hun har ifølge loven, slik som underhold ved skilsmisse og arv. Religiøst inngåtte ekteskap brukes også i forbindelse med flergifte, i tilfeller hvor mannen vet at dommeren ikke vil gi tillatelse til å inngå ekteskap med en ny ektefelle. I en slik situasjon kan mannen, i stedet for å søke om tillatelse i forkant, heller søke om etterregistrering av ekteskapet. Dommeren avslår sjelden slike søknader om etterregistrering, særlig dersom ektefellene har barn, for å sikre barnets interesser (Malih u. å.).

Religiøst inngåtte ekteskap forekommer også når jenta er mindreårig, slik at man unngår å måtte skaffe til veie ekteskapstillatelse fra domstolen (S. Willman Bordat, møte i Rabat 14. november 2011; S. Guessous, møte i Rabat 16. november 2011).

Etter at familieleven ble reformert i 2004, har myndighetene drevet informasjonskampanjer for å få religiøst inngåtte ekteskap registrert hos myndighetene. Det finnes imidlertid ikke, så langt Landinfo kjenner til, noe tallmateriale som kan gi en indikasjon på omfanget av sedvaneekteskap.

3.9 EKTESKAP MELLOM SLEKTNINGER

Slektninger i rett oppadgående og nedadgående linje kan ikke inngå ekteskap med hverandre, og en mann kan heller ikke inngå ekteskap med sin ektefelles særkullsbarn. En mann kan heller ikke være gift med to søstre samtidig, eller med en kvinne og hennes tante (Code de la famille, art. 36-39). I tillegg finnes det forbud mot ekteskap mellom personer som er forbundet gjennom samme amme (art. 38).

Ekteskap mellom slektninger er vanlig i Nord-Afrika, også i Marokko. I en studie utført i 2004 – 2005 i Rabat (Hami, Soulaymani & Mokhtari 2007), fremkommer det at rundt 20 % av respondentene er gift med en slektning.

Det er en gjennomgående tendens at rundt to tredjedeler av endogame ekteskap er inngått mellom søskenbarn. Den foretrukne ektefellen er datter av fars bror, etterfulgt av datter av mors søster (Hami et al. 2007).

Ekteskap mellom slektninger synes ifølge forskningslitteraturen særlig å være motivert av ønsket om å beholde formue og eiendom innen familien gjennom generasjonene, samt å forsterke samhold og solidaritet innad i slekta. Videre er det enklere å integrere en kvinnelig slektning enn en kvinne utenfra i svigerfamiliens husholdning i et tradisjonelt patrilokalt samfunn, det vil si et samfunn hvor et nygift ektepar bosetter seg i mannens familie eller i geografisk nærhet til denne (Hami et al. 2007).

3.10 HÅNDHEVELSE AV FAMILIELOVEN (2004)

Til tross for at familieleven av 2004 representerer en styrking av kvinners juridiske rettigheter, håndheves ikke loven alltid etter intensjonen. Buskens (2010, s. 121) oppsummerer dette på følgende måte:

Not all Moroccans endorse the new vision according to which women and children have increased rights, while men are forced to accept stricter obligations. In fact, the significance of the reform largely depends on the way in which judges and 'udul [adoul] apply the law in practice. [...] Due to their education in classical law, the 'udul also generally adhere to a more conservative vision of Islam. Likewise, it appears that not all judges of the old guard are prepared to apply the new visions espoused by the most recent version of the Mudawwana. [...] [A] report from a Moroccan women's organisation indicates that judges do frequently give preference to interpretations of the law, which go back to earlier visions of family life.

Dette synet sammenfaller med redegjørelsen av situasjonen i rapporten *Women's Rights in the Middle East and North Africa* (Sadiqi 2010, s. 3), som i tillegg understreker at kvinner ikke alltid kjenner til rettighetene som loven gir dem:

The implementation of the family law in particular varies from region to region, but it has generally been met with resistance. It is still very poorly understood in rural and sometimes even urban areas, and many male judges are reluctant to apply it. Moreover, the ongoing societal influences of patriarchy, tradition, illiteracy, and ignorance may prevent women from invoking their rights [...].

Ulik håndhevelse og tolkning av loven bekreftes også av kilder Landinfo var i kontakt med under reisen til Marokko i november 2011. Det faktum at dommere i utstrakt grad tillater ekteskap med mindreårige er ifølge Willman Bordat (møte i Rabat 14. november 2011) og Association Amal pour la Femme et le Développement (møte i El Hajeb 21. november 2011) et eksempel på en konservativ tolkning av loven. I 2010 ble 41 098 søknader om ekteskap med mindreårige innvilget, mens kun 3437 søknader ble avslått (bladi.net 2011). Dette betyr at bestemmelsen som i utgangspunktet var ment å være en unntaksbestemmelse, i realiteten har blitt gjeldende praksis.

3.11 ALDERSFORSKJELL MELLOM EKTEFELLER I MAROKKO

Gjennomsnittlig giftealder for første inngåtte ekteskap blir stadig høyere i Marokko. Mens gjennomsnittsalderen for ekteskapsinngåelse i 1960 var på 24,8 år for menn i urbane strøk, hadde den gått opp til 32,5 år i 1998. For kvinner i urbane strøk har ekteskapsalderen gått opp fra 17,5 år i 1960 til 27,9 år i 1998. På landsbygda har tallene for menn gått fra 24,6 år til 29,3 år, og fra 17,2 til 25 år for kvinner (El Harras 2005, s. 122).

I 1960 var den gjennomsnittlige aldersforskjellen mellom menn og kvinner 7,5 år, mens den i 1998 var på 4,5 år. Dette gjennomsnittstallet skjuler en del forskjeller; aldersforskjellen mellom kjønnene er mindre i middelklassen enn i mindre privilegerte sjikt (El Harras 2005, s. 122).

Ekteskap hvor kvinnen er eldre enn mannen blir ansett som ukonvensjonelle i det marokkanske samfunnet, og er i liten grad sosialt akseptert (Mdidech 2006). Ekteskap i Marokko er i stor grad en ramme for barn og barneoppdragelse, og derfor er et førstegangsekteskap med kvinner over fruktbar alder svært uvanlig i Marokko (S. Guessous, møte i Rabat 16. november 2011).

3.12 EKTESKAP PÅ TVERS AV RELIGIØSE, SOSIOØKONOMISKE OG KULTURELLE NORMER

Marokko er et muslimsk land, og ved siden av en svært liten jødisk og kristen minoritet, er det overveiende flertall av marokkanere muslimer. Mens en marokkansk mann kan gifte seg med en kristen eller jødisk kvinne, har ikke en marokkansk kvinne lov til å gifte seg med en ikke-muslimsk mann (Code de la famille 2004, art. 39). Et slikt ekteskap vil ikke under noen omstendigheter godkjennes av marokkanske myndigheter, heller ikke dersom det inngås i utlandet. Ekteskap på tvers av religion er derfor sjelden en reell problemstilling i Marokko, og forekommer derfor nærmest utelukkende i forbindelse med migrasjon.

Marokko er et klassesdelt samfunn, og det er vanlig at man gifter seg innad i sin egen sosiale og økonomiske gruppe. Prinsippet om at det bør være en sosial og økonomisk likhet mellom brud og brudgom, er sentralt i islam. Dersom en brud inngår ekteskap med en mann av høyere sosial status, vil hun heves til brudgommens nivå. At brudgommen har en svakere sosial stilling enn bruden er derimot ikke sosialt akseptert (Dahl 1992, s. 65).

En studie av ekteskapsmønstre i Marokko (Talbi et al. 2007) viser at marokkanere fortsatt i stor grad gifter seg med personer som er like dem selv, både med hensyn til geografiske, kulturelle og sosioøkonomiske indikatorer. Studien viser også at menn gjennomgående har høyere utdanning enn kvinnen de er gift med, og at de i langt større grad er yrkesaktive. Selv om familieloven av 2004 omtaler ektefellene som to likeverdige parter, og til tross for at kvinner i dag i større grad enn tidligere bidrar til familiens økonomi ved arbeid utenfor hjemmet, tilsier kulturelle normer at mannen er forsørgeren i familien.

Siden sosial, økonomisk og aldersmessig likhet mellom ektefellene (eventuelt at disse indikatorene går til mannens fordel) både er et ideal og en realitet ved de fleste ekteskapsinngåelser i Marokko, vil ekteskap som er inngått på tvers av disse sosiale normene ses på med betydelig skepsis av omgivelsene. Ifølge Guessous (møte i Rabat 16. november 2011) må viljen til å bryte sosiale normer ses i lys av hva man eventuelt kan oppnå ved å bryte dem. I en marokkansk sammenheng, hvor ønsket om utvandring er stort hos mange, kan et ukonvensjonelt ekteskap for eksempel veies opp mot muligheten til å emigrere, både av ektefellen selv og hans eller hennes familie og omgivelser.

4. SKILSMISSE

4.1 SKILSMISSEREGELVERK

Marokkansk skilsmisseregelverk er komplisert, og det finnes mange ulike typer skilsmisse. Da familieloven skulle reformeres i 2004, la man til nye skilsmissetyper til de allerede eksisterende shariabaserte typene som fantes i tidligere familiever. Loven er således et kompromiss mellom konservative samfunnskrefter, som mente at de shariabaserte skilsmissetypene var gudgitte og dermed ikke kunne fjernes, og liberale krefter, som ønsket å legge til nye skilsmissetyper som sikret kvinner lettere tilgang til skilsmisse.

De marokkanske lovgiverne valgte å beholde begreper fra klassisk shariarett, som *talaq*, *tatliq* og *khol*, da de reformerte familieloven i 2004. Disse begrepene har i den marokkanske familieloven til dels fått et nytt innhold som skiller dem fra hvordan de vanligvis forstås i klassisk shariarett.

Skilsmisse i Marokko skal skje under kontroll av en domstol. En skilsmisse hvor mannen muntlig og uten begrunnelse skiller seg fra kvinnen ved å uttale *talaq*, uten kontroll av noen rettsinstans, er ikke anerkjent etter marokkansk lov (Buskens 2010). Det vil således alltid foreligge et rettsdokument som bekrefter en skilsmisse i Marokko.

Både menn og kvinner har adgang til å søke om og oppnå skilsmisse i Marokko, selv om menn fortsatt har adgang til flere skilsmissetyper enn kvinner. Under følger en forenklet fremstilling av de ulike skilsmissetypene som marokkansk lovgivning åpner for.¹¹

4.1.1 Skilsmisse underlagt domstolskontroll (*talaq*)

Skilsmisse underlagt domstolskontroll (*talaq*) reguleres av familielovens artikkel 78 – 93.

Begrepet *talaq* betyr ”frastøtelse”. Ifølge tradisjonell sunni-islam, ga *talaq* mannen anledning til å skille seg fra kvinnen, muntlig og uten begrunnelse (Dahl 1992, s. 161). En slik fremgangsmåte er ikke lenger tillatt i dagens Marokko, hvor skilsmisse må skje under overoppsyn av en dommer.

Talaq er en forholdsvis enkel skilsmisseprosedyre hvor mannen, eller kvinnen dersom hun er gitt denne retten av mannen, kan søke domstolen om skilsmisse. Dommeren gir en *adoul* tillatelse til å sette opp et skilsmisedokument og innkaller ektefellene til megling. Dersom meglingen ikke fører frem, innvilges ektefellene skilsmisse (Buskens 2010).

4.1.2 Skilsmisse ved dom (*tatliq*)

Skilsmisse ved dom (*tatliq*) reguleres av familielovens artikkel 94 – 113.

Denne skilsmissetypen består i realiteten av to undertyper: Skilsmisse initiert av en eller begge ektefellene på bakgrunn av varig uoverensstemmelse, eller at kvinnen

¹¹ Fremstillingen følger i all hovedsak Buskens (2010).

krever ekteskapet oppløst ved dom. Loven anerkjenner seks grunner til at en kvinne kan be om skilsmisse ved dom:

- Mannen bryter ett eller flere vilkår i ekteskapskontrakten
- Mannen påfører kvinnen materiell eller moralsk skade
- Manglende underhold av kvinnen
- Mannen har et fravær på over ett år, sitter i fengsel i mer enn to år, eller er idømt en fengselsstraff på mer enn tre år
- Mannen enten lider av en alvorlig sykdom som hindrer ekteskapelig samvær, eller en sykdom som setter ektefellenes liv i fare og som ikke kan kureres innen et år. Vilkåret for sistnevnte er at ektefellen ikke visste om sykdommen da ekteskapskontrakten ble undertegnet
- Mannen avstår fra ekteskapelig samvær

Når kvinnen ber om at ekteskapet oppløses på bakgrunn av årsakene over, er kravene til dokumentasjon og bevis så strenge at kvinnen i mange tilfeller ikke når frem med sitt krav. I tillegg tar prosessen i domstolen normalt lang tid å gjennomføre, ofte flere år. Få kvinner vil derfor benytte seg av denne hjemmelen, men heller bruke en annen og ”enklere” hjemmel, som varig uoverensstemmelse eller gjensidig samtykke (se punkt 4.1.3) (S. Willman Bordat, møte i Rabat 14. november 2011).

4.1.3 Skilsmisse ved gjensidig samtykke

Ektefellene kan skille seg på bakgrunn av gjensidig samtykke og velge å ikke sette vilkår for skilsmisse, eller avtale disse vilkårene seg imellom. Skilsmissen må likevel registreres i domstolen. Ifølge advokatkollektivet Jeunes Avocat de Khémisset (møte i Khémisset 21. november 2011) vil skilsmisse ved gjensidig samtykke innvilges uansett hva motivet for skilsmissen er.

Kvinnen kan også søke om skilsmisse i bytte mot økonomisk kompensasjon til ektemannen (*khol*). Ved en slik skilsmisse kan kvinnen skille seg fra mannen uten noen begrunnelse, mot at hun gir ham en økonomisk kompensasjon. Størrelsen på kompensasjonen er ikke fast, men ifølge sedvanen tilsvarende den størrelsen på brudeprisen (Fortier 2010).

4.1.4 Gjenkallelig og ugjenkallelig skilsmisse

Marokkansk lovverk har beholdt klassisk shariarets skille mellom gjenkallelig og ugjenkallelig skilsmisse. Dette skillet har ikke særlig praktisk betydning i dag, bortsett fra i de tilfellene hvor ektefellene ønsker å gifte seg med hverandre på nytt etter at de har skilt seg fra hverandre.

Noen skilsmissetyper er gjenkallelige, mens andre er ugjenkallelige¹².

¹² Skilsmisse underlagt domstolskontroll (*talaq*) er gjenkallelig, såfremt initiativet til skilsmissen kommer fra mannen. Skilsmisse ved dom (*taliq*) er ugjenkallelig, bortsett fra ved manglende ekteskapelig samvær eller manglende underhold av kvinnen. Skilsmisse ved gjensidig samtykke eller mot økonomisk kompensasjon (*khol*) er ugjenkallelig.

Ved en gjenkallelig skilsmisse kan mannen beslutte å gjenoppta ekteskapet igjen i *idda*-perioden¹³ uten at det undertegnes ny ekteskapskontrakt. Ved hjelp av en *adoul* setter han opp et gjenopptakelsesdokument hvor han uttrykker sin vilje til å gjenoppta ekteskapet. *Adoulen* informerer dommeren om dette, og dommeren informerer i sin tur kvinnen. Det kreves ikke en ny ekteskapskontrakt i slike tilfeller. Dersom kvinnen ikke ønsker å gjenoppta ekteskapet, kan hun søke om skilsmisse på bakgrunn av varig uoverensstemmelse. Dersom mannen ikke foretar seg noe innen *idda*-perioden, er ektefellene regnet som skilt (Code de la famille 2004, art. 125). Dersom ektefellene skal gifte seg med hverandre på nytt på et senere tidspunkt, må de tegne ny ekteskapskontrakt.

En ugjenkallelig skilsmisse oppløser ekteskapet umiddelbart, men er ikke til hinder for at ektefellene kan gifte seg med hverandre igjen, såfremt de setter opp en ny ekteskapskontrakt (art. 126).

Dersom kvinnen ønsker å gifte seg på nytt etter en skilsmisse, må hun vente til *idda*-perioden har utløp, uansett skilsmissetype.

Dersom ektefellene skiller seg fra hverandre tre ganger på rad, kan de ikke gifte seg med hverandre på nytt, såfremt ikke kvinnen i mellomtiden har giftet seg med en annen mann, fullbyrdet ekteskapet, skilt seg fra ham og gått gjennom *idda*-perioden (art. 127).

4.1.5 Registrering av skilsmisse for marokkanere bosatt i utlandet

Marokkanere som er bosatt i utlandet, og som er gift etter marokkansk lov, kan skille seg etter vertslandets skilsmissegelverk og registrere skilsmissen i Marokko. Den utenlandske skilsmisseattesten må være oversatt til arabisk av statsautorisert oversetter og bekreftet av vertslandets myndigheter. Stedlig marokkansk ambassade er hjelpelig med å utforme søknad om registrering av utenlandsk skilsmisse. Skilsmissen registreres så ved den lokale domstolen i Marokko, enten ved personlig oppmøte eller ved stedfortreder (Royaume du Maroc & République française 2006).

4.2 BARNEFORDELING VED SKILSMISSE

Dersom ektefellene ikke selv blir enige om barnefordeling etter skilsmisse, skal domstolen bestemme dette.

I tråd med klassisk lovgivning, har marokkansk lovverk beholdt skillet mellom omsorg og juridisk vergemål (Buskens 2010). Ifølge loven skal daglig omsorg fortrinnsvis gis til mor, deretter far og så til barnets mormor. Dersom verken mor, far eller mormor kan ta omsorg for barnet, skal retten, etter en vurdering av barnets beste, gi omsorgen til den nærmeste slektning som er skikket til oppgaven (Code de la famille 2004, art. 171). Ifølge Willman Bordat (møte i Rabat 14. november 2011) vil mor også i praksis så godt som alltid tilkjennes omsorg for barn ved skilsmisse. Omsorgen for barn varer frem til barnet er atten år, men når barnet fyller 15 år, kan

¹³ *Idda*: Venteperiode som trer i kraft umiddelbart etter en ektemanns død eller ved skilsmisse, og som varer i tre menstruasjonsykluser dersom kvinnen ikke er gravid, eller frem til barnets fødsel dersom kvinnen er gravid på døds- eller skilsmissetidspunktet (Code de la famille 2004, art. 129-136). I denne venteperioden kan ikke kvinnen inngå ekteskap med andre.

det selv bestemme hvem av foreldrene det vil bo hos (Code de la famille 2004, art. 166).

I motsetning til tidligere lovgivning, mister ikke mor automatisk omsorg for barnet dersom hun gifter seg på nytt. Loven åpner også for mer fleksibilitet med hensyn til mors anledning til å flytte innad i Marokko, selv om dette betyr at barnet får større geografisk avstand til far (Buskens 2010).

Den forelderen som ikke har den daglige omsorg for barnet, har rett til samvær. Dersom foreldrene ikke blir enige om samværets omfang, skal domstolen bestemme dette (Code de la famille 2004, art. 180-186).

Far beholder juridisk vergemål over barnet, i tråd med klassisk islamsk rett, såfremt han ikke er fradømt dette av domstolen (Code de la famille, art. 236). Det betyr at han har siste ord i viktige avgjørelser knyttet til barnet. I dagliglivet kan slik vergemål for eksempel bety at mor må ha tillatelse fra far til å åpne bankkonto i barnets navn eller søke om pass for barnet med tanke på reise til utlandet (Union de l'Action Féminine, møte i Rabat 17. november 2011).

4.3 UNDERHOLDSBIDRAG

Kvinnen har krav på underholdsbidrag fra mannen ved skilsmisse. Dersom ikke ektefellene blir enige seg i mellom, skal domstolen fastsette størrelsen på bidraget. Bidraget skal dekke familiens utgifter til mat, klær, helseutgifter, barnas skolegang og andre "uunnværlige utgifter" (Code de la famille 2004, art. 189). Utgifter til bolig faller ikke inn under underholdsbidraget.

Bidraget skal fastsettes på bakgrunn av en helhetsvurdering av familiens økonomi før skilsmissen, og de fraskilte ektefellenes respektive økonomiske situasjon etter skilsmissen. I realiteten settes bidraget ofte lavt i forhold til hva mannen tjener, og det hender ikke sjelden at mannen "trikser" med oppgitt inntekt for å betale lavest mulig bidrag (Femmes du Maroc u.å.). Dersom ikke den bidragspliktige er offentlig ansatt, og manglende bidrag således kan drives inn over lønnslippen, har myndighetene få midler til å drive inn bidraget. Dersom den bidragspliktige ikke betaler det bidraget domstolen har fastsatt innen en måned, blir vedkommende siktet for familieforsømmelse (Code pénal, art. 479-82). I hvilken grad dette lovverket faktisk håndheves, har Landinfo ingen informasjon om.

Det finnes kun begrensede økonomiske støtteordninger for familier i en vanskelig økonomisk situasjon i Marokko. Et program ved navn *Taysir* ("tilretteleggelse" på arabisk) har som formål å hjelpe økonomisk vanskeligstilte familier (herunder kvinneledede husholdninger) med å holde barna i skolen. Hver familie får fra 100 til 140 MAD (68 – 95 NOK) i kontantutbetaling pr. barn, avhengig av om barnet går i barneskole eller ungdomsskole¹⁴. I tillegg finnes det ulike ordninger som gir støtte til skoleutstyr og lignende. Ressurssvake familier eller enkeltpersoner kan også få gratis basishelsetjenester gjennom programmet *Régime d'assistance médicale* (forkortet RAMED). Kriteriet for å komme inn under ordningen er at husholdningen tjener mindre enn 5650 MAD (rundt 3900 NOK) årlig. Det er dermed kun de mest ressursvake husholdningene som kommer inn under denne helseordningen. Utover

¹⁴ Denne summen kan virke latterlig liten, men i familier med mange barn kan en stabil tilleggsinntekt på for eksempel 500 NOK i måneden være avgjørende.

Taysir og RAMED finnes det få individuelle støtteordninger for økonomisk ressursvake personer og husholdninger i Marokko, og de fleste familier vil derfor i praksis være avhengig av egen inntekt og støtte fra nettverket sitt for å få endene til å møtes¹⁵. Den marokkanske staten subsidierer basisvarer som brød, husholdningsgass og så videre, men denne ordningen nyter hele befolkningen godt av, og ikke bare ressursvake grupper (Sosial-, kvinne- og familiedepartementet, møte i Rabat mai 2013).

4.4 SKILTE KVINNERS SOSIALE POSISJON

Sett fra et statistisk perspektiv, er skilsmisse ikke noe uvanlig fenomen i Marokko. I 2007 ble det inngått 297 000 ekteskap og 49 232 skilsmisser ble innvilget, det vil si en skilsmissestatistikk på rundt 15 % (Mdidech u. å.).¹⁶

Holdningene til skilte kvinner i Marokko vil variere ut fra geografisk område (by / land) og familiens verdigrunnlag (konservativ / liberal). Også andre individuelle faktorer vil være av betydning, som for eksempel om kvinnen har barn (og særlig sønner, noe som gir henne større status i familienettverket), hennes forhold til sin svigerfamilie (særlig svigermor) og bakgrunnen for skilsmissen (hvorvidt mannen eller kvinnen tillegges ”skyld” for skilsmissen av omgivelsene).

Å ha status som skilt er ikke gunstig sosialt sett, verken for kvinner eller menn. Det er imidlertid ingen tvil om at kvinner i større grad enn menn kan være offer for konservative holdninger i samfunnet og derigjennom måtte bære en tyngre belastning ved skilsmisse enn menn. På den annen side har det funnet sted en mentalitetsendring i det marokkanske samfunnet rundt kvinner og skilsmisse, noe som blant annet gjenspeiles i det nye lovverket. Ifølge Union de l’Action Féminine (møte i Rabat 17. november 2011) er skilsmisse så vanlig i Marokko i dag at en slik hendelse vanligvis ikke fører til reaksjoner fra storfamilien eller brudd mellom den skilte og hennes familie og nettverk, selv om holdningene fortsatt kan være mer konservative på landsbygda enn i byene.

Nesten én av fem husholdninger (17,1 %) i Marokko ledes av en kvinne (Ministère de la santé, ORC Macro & Ligue des Etats arabes 2005, s. 14). Selv om det ikke er uvanlig at en kvinne av økonomiske årsaker vender tilbake til familien sin når hun skiller seg, er det heller ikke uvanlig at skilte kvinner bor alene sammen med sine eventuelle barn. Ifølge Willman Bordat (møte i Rabat 14. november 2011) kan skilte kvinner fritt eie eller leie egen bolig, så frem de har økonomiske midler til å betale for dette.

Alle kvinneorganisasjonene Landinfo snakket med under informasjonsinnhentingsreisen til Marokko i november 2011, pekte i større grad på problemer knyttet til skilte kvinners vanskelige økonomiske situasjon enn problemstillinger knyttet til tap av sosial status ved skilsmisse. Likeledes ble situasjonen til kvinner som har fått barn utenfor ekteskap, og hvor faren ikke tar på seg farskapet, fremhevet av kvinneorganisasjonene som spesielt vanskelig. Disse

¹⁵ I 2011 opprettet den marokkanske staten et fond, Fonds de solidarité nationale, som blant annet skulle hjelpe fraskilte kvinner i tilfeller hvor den bidragspliktige ikke betaler (Monir 2011; Zerrou 2011). Etter det Landinfo erfarer, har denne støtteordningen ikke trådt i kraft.

¹⁶ Oppdaterte tall er etter Landinfos kjennskap ikke tilgjengelig.

kvinnene får ofte et sosialt stigma og blir ansett for å ha "løs moral", et stigma skilte kvinner normalt ikke påføres.

5. REFERANSER

Skriftlige kilder

- Arefi, A. (2011, 28. november). Maroc: Les islamistes de Sa majesté. *Le Point*. Tilgjengelig fra http://www.lepoint.fr/monde/maroc-les-islamistes-de-sa-majeste-28-11-2011-1401535_24.php [lastet ned 2. februar 2012]
- Belayachi, D. [u.å.]. Maroc: L'irréversible hausse des mariages précoces. *Afrik.com*. Tilgjengelig via <http://www.bladi.net/maroc-mariages-precoces.html> [lastet ned 30. januar 2012]
- Bladi.net (2009, 25. mars). 836 mariages polygames en 2008 au Maroc. *Bladi.net*. Tilgjengelig fra <http://www.bladi.net/polygamie-maroc-2008.html> [lastet ned 26. januar 2012]
- Bladi.net (2011, 18. mai). Plus de 41 000 mineures mariées en 2010 au Maroc. *Bladi.net*. Tilgjengelig fra <http://www.bladi.net/maroc-mineures-mariees.html> [lastet ned 25. januar 2012]
- Buskens, L. (2010). Sharia and national law in Morocco. I: Otto, J. M. (Red.), *Sharia and National Law. Comparing the Legal Systems of Twelve Islamic Countries*. Cairo: The American University in Cairo Press, 89-138.
- [Code penal] (1962, 26. november). *Dahir N° 1-59-413 du 28 Joumada II 1382(26. novembre 1962) portant approbation du texte du Code pénal*. Rabat: Royaume du Maroc. Tilgjengelig fra <http://adala.justice.gov.ma/production/legislation/fr/penal/Code%20Penal.htm> [lastet ned 7. februar 2012]
- [Code de la famille] (2005, 6. oktober). *Dahir N° 1-04-22 du 12 Hija 1424 (3 février 2004) portant promulgation de la loi N° 70-03 portant Code de la famille*. Rabat: Royaume du Maroc. Tilgjengelig fra <http://adala.justice.gov.ma/production/legislation/fr/civil/Code%20de%20la%20famille%20Maroc%20Texte.htm> [lastet ned 5. desember 2011]
- Dahl, T. S. (1992). *Den muslimske familie*. Oslo, Universitetsforlaget.
- El Harras, M. (2005). Les mutations de la famille au Maroc. I: Université de Al Akhawayn (Red.), *50 ans de développement social au Maroc*. Ifrane: Université de Al Akhawayn. Tilgjengelig fra <http://www.rdh50.ma/fr/pdf/contributions/GT2-4.pdf> [lastet ned 3. februar 2012]
- Femmes du Maroc (u. å). Les droits bafoués des femmes marocaines. *Femmes du Maroc*. Tilgjengelig fra <http://www.femmesdumaroc.com/article/actualite/les-droits-bafoues-des-femmes-marocaines-295.html> [lastet ned 24. februar 2012]
- Fortier, C. (2010). Le droit au divorce des femmes (khul') en islam : pratiques différentielles en Mauritanie et en Egypte. *Droit et Cultures*, 59, 59-83. Tilgjengelig fra <http://droitcultures.revues.org/1950> [lastet ned 10. februar 2012]
- Global Rights (2009, februar). *Conditions bien pensées, conflits évitées : Promouvoir les droits humains des femmes au Maghreb à travers l'utilisation stratégique du contract de mariage*. Rabat & Washington DC: Global Rights.

- Guessous, S. N. (2006, mai). Mon mariage, mon amoureux, ma mère, moi... et les traditions! *Femmes du Maroc*, 125.
- Guessous, S. N. (2007, juli). Les mariages précoces. *Femmes du Maroc*.
- Guessous, S. N. (2008, juli): Les zmagria (émigrés) débarquent! *Femmes du Maroc*.
- Guessous, S. N. (2011, desember). L'argent, un enjeu important pour le couple. *Famille actuelle*.

Disse fire publikasjonene av S. N. Guessous fikk Landinfo av forfatteren under reisen til Marokko i 2011. De er, så langt Landinfo kjenner til, ikke tilgjengelig på Internett. Ta kontakt med Landinfo ved ønske om å konsultere publikasjonene.

- Guessous S. N. & C. Guessous (2011). *Grossesses de la honte. Etude sur les filles-mères et leurs enfants au Maroc*. Casablanca: Afrique Orient.
- Hajji, J. (2008, mai). *A Moroccan wedding ceremony between tradition and modernity: The role of the women in preparations*. Tromsø: University of Tromsø. [MA Thesis in Visual Cultural Studies]. Tilgjengelig fra <http://www.ub.uit.no/munin/handle/10037/1619> [lastet ned 10. februar 2012]
- Hami, H. , Soulaymani, A. & Mokhtari, A. (2007). Traditions matrimoniales dans la région de Rabat-Salé-Zemmour-Zaer au Maroc. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 19(1-2). Tilgjengelig fra <http://bmsap.revues.org/signaler2852> [lastet ned 31. januar 2012]
- Landinfo (2009, 2. mars). *Marokko: Marokkansk lov og andre lands familielovgivning*. Oslo: Landinfo. Tilgjengelig fra http://www.landinfo.no/asset/800/1/800_1.pdf [lastet ned 15. februar 2012]
- Malih, H. (u.å.). Au Maroc, le mariage sans acte... de mariage. *France 24*. Tilgjengelig via <http://www.bladi.net/acte-de-mariage-maroc.html> [lastet ned 26. januar 2012]
- Mdidech, J. (u. å.). Plus de divorces en 2007, la faute à la Moudawana? *La vie éco*. Tilgjengelig via <http://www.bladi.net/divorces-moudawana-maroc.html> [lastet ned 8. februar 2012]
- Mdidech, J. 2006, (12, september). Les tendances du mariage. *La vie éco*. Tilgjengelig via <http://www.yabiladi.com/article-societe-1443.html> [lastet ned 3. februar 2012]
- Ministère de la santé [Maroc], ORC Macro & Ligue des Etats arabes (2005). *Enquête sur la population et la santé familiale (EPSF) 2003-2004*. Calverton: Ministère de la santé & ORC Macro. Tilgjengelig fra <http://www.measuredhs.com/pubs/pdf/FR155/00PremieresPages00.pdf> [lastet ned 24. februar 2012]
- Mounir, N. (2011, 6. oktober). 350 par enfant avec un plafond de 1050 par famille: Le fonds de solidarité familiale entre en lice. *Libération*. Tilgjengelig fra <http://www.libe.ma/350-DH-par-enfant-avec-un-plafond-de-1050-DH-par->

[famille-Le-Fonds-de-solidarite-familiale-entre-en-lice_a22007.html](#) [lastet ned 8. februar 2012]

- Norges ambassade i Marokko (u. å.). *Vigsel*. Rabat: Norges ambassade i Marokko. Tilgjengelig fra <http://www.norvege.ma/Norsk/vigsel/> [lastet ned 15. februar 2012]
- Royaume du Maroc (2004). *Guide pratique du Code de la famille*. Rabat: Royaume du Maroc. Tilgjengelig via http://www.tv5.org/cms/userdata/c_bloc_file/0/183/183_fichier_Guide_pratique_du_code_de_la_famille.pdf [lastet ned 24. februar 2012]
- Royaume du Maroc (2005). *Le divorce*. Rabat: Ministère de la Justice.
- Royaume du Maroc & République française (2006, mai). *Femmes marocaines: Vos droits en France*. Paris: République française. Tilgjengelig fra http://www.solidarite.gouv.fr/IMG/pdf/guide_marocaines.pdf [lastet ned 7. februar 2012]
- Royaume du Maroc (2012). *Régime d'assistance médicale*. Rabat: Royaume du Maroc. Tilgjengelig fra <http://www.ramed.ma/ServicesEnligne/home.html> [lastet ned 3. juni 2013]
- Rude-Antoine, E. (2010). Le mariage et le divorce dans le Code marocain de la famille. Le nouveau droit à l'égalité entre l'homme et la femme. *Droit et Cultures*, 59, 43-57. Tilgjengelig fra <http://droitcultures.revues.org/1961> [lastet ned 31. januar 2012]
- Sadiqi, F. (2010). *Women's Rights in the Middle East and North Africa 2010 – Morocco*. Washington DC: Freedom House. Tilgjengelig fra http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/Morocco.pdf [lastet ned 31. januar 2012]
- Siham, A. (2010, 18. november). Les femmes divorcées au Maroc bénéficieront de la nafaqa d'un fonds gouvernemental. *Magharebia*. Tilgjengelig fra <http://magharebia.com/cocoon/awi/xhtml1/fr/features/awi/features/2010/11/18/feature-01> [lastet ned 8. februar 2012]
- Talbi, J., Khadmaoui, A., Soulaymani, A. & Chafik, A. (2007). Etude de la consanguinité de la population marocaine. Impact sur le profil de la santé. *Antropo*, 15, 1-11. Tilgjengelig fra <http://www.didac.ehu.es/antropo/15/15-1/Talbi.pdf> [lastet ned 31. januar 2012]
- UNDP, dvs. United Nations Development Program (2011). *Gender Inequality Index and related indicators*. New York: UNDP. Tilgjengelig fra http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2011_EN_Table4.pdf [lastet ned 2. februar 2012]
- Zerrou, L. (2011, 1. mars). Nafaqa: Le fonds d'entraide familiale enfin opérationnel. *Aujourd'hui le Maroc*. Tilgjengelig fra <http://www.aujourd'hui.ma/nation-details80060.html> [lastet ned 8. februar 2012]

Muntlige kilder

- Association Amal pour la Femme et le Développement. Møte i El Hajeb 21. november 2011.
- Association Démocratique des Femmes du Maroc, ved direktør Houda Bouzzit. Møte i Rabat 16. november 2011.
- Global Rights, ved regional direktør Stephanie Willman Bordat. Møte i Rabat 14. november 2011.
- Jeunes Avocats de Khémisset. Møte i Khémisset 21. november 2011.
- Sosial-, kvinne- og familiedepartementet (Ministère de la solidarité, de la femme, de la famille et du développement social). Møte i Rabat 10. mai 2013.
- Soumaya Naamane Guessous, professor i sosiologi, skribent og internasjonal konsulent. Møte i Rabat 16. november 2011.
- Union de l'Action Féminine, ved visepresident Fatima El Maghnaoui. Møte i Rabat 17. november 2011.